

STRESZCZENIE

Autor: Artur Żołądź

Promotor: dr hab. Ewa Oronowicz-Kida, prof. UR

Tytuł: *Urbanonimia Jastrzębia-Zdroju. Studium językowo-kulturowe*

Miasto jest rdzeniem cywilizacji. Nie sposób wyliczyć wszystkich powieści, wierszy, traktatów i analiz, obejmujących swoją tematyką to rozbudowane skupisko ludzi. Swoimi badaniami objęli je także językoznawcy, a wśród nich onomaści. Okazuje się bowiem, że w ośrodkach miejskich funkcjonuje liczna warstwa różnych nazw własnych. Wynika to nie tylko z konieczności uporządkowania przestrzeni, przekazywania rozmaitych informacji o organizacji wewnątrz miasta. Nazwy w mieście mogą także odzwierciedlać i propagować wartości, którym hołduje lokalna i ponadregionalna społeczność, a także pozwalają identyfikować się z kulturą i tradycją zamieszkanego regionu. Do mian tych należą nie tylko propria ulic, osiedli mieszkaniowych czy dzielnic, ale również określenia placów, przystanków i dworców kolejowych, mostów, rond, cieków wodnych, wzniesień, pól, dawnych przysiółków itp.

Historia badań nad nazewnictwem miejskim, określanym również jako toponimia miejska lub urbanonimia, jest długa. Początkowo tą stale rozwijającą się dziedziną onomastyki interesowali się przede wszystkim historycy. Jednak już w pierwszej połowie XX wieku zaczęły powstawać publikacje, w których językoznawcy dokonywali klasyfikacji nazw ulic. Jedną z najważniejszych badaczek nazewnictwa miejskiego była Kwiryna Handke, której kategoryzacja semantyczno-motywacyjna warszawskiej plateonimii stanowiła podstawę przyszłych typologii. Na uwagę zasługują także badacze urbanonimii takich miast jak Kraków (Elżbieta Supranowicz), Kielce (Danuta Kopertowska), Cieszyn (Robert Mrózek), Łódź (Danuta Bieńkowska, Elżbieta Umińska-Tytoń), Poznań (Zygmunt Zagórski) czy Rzeszów (Halszka Górny, Agnieszka Myszka). Coraz częściej powstające pozycje, dotyczące analizy nazewnictwa obiektów miejskich, cechują się także przeniesieniem dokonań lingwistyki kulturowej na obszar badawczy onomastyki. Pozwala to wykorzystać osiągnięcia innych dyscyplin humanistycznych w analizie urbanonimii.

Tym, co charakteryzuje przebadane dotąd nazwy obiektów w obszarze miast, jest długa historia i tradycja dużych ośrodków miejskich. Wykorzystanie perspektywy diachronicznej pozwala prześledzić w jaki sposób zmieniały się urbanonimy na określonym terenie i jak nakładały się na siebie poszczególne warstwy nazewnictwa. Niewiele jest jednak publikacji, zajmujących się urbanonimią młodych miast. Jastrzębie-Zdrój, obchodzące w tym roku 60. rocznicę nadania praw miejskich, zamieszkałe przez ok. 80 tysięcy ludzi, bez wątpienia należy do tej grupy miast. W świadomości wielu mieszkańców Jastrzębie-Zdrój uważane jest za miasto bez historii, „miasto-sypialnia”, początkowo utworzone dla celów sanatoryjnych, natomiast w późniejszych latach przekształcone w ośrodek przemysłowy. Położone na obszarze Górnego Śląska, przeniknęło nie tylko wpływami niemieckimi i czeskimi. Miasto to tworzyli także ludzie, którzy w drugiej połowie XX wieku przyjechali do powstającego ośrodka miejskiego w poszukiwaniu zatrudnienia w tworzonych kopalniach węgla

kamiennego. Mając zatem na uwadze fakt, że to młode miasto stanowi rodzaj tygla kulturowego, można domniemywać, że analiza jego urbanonimii wniesie nową perspektywę do badań nad nazewnictwem miejskim.

Celem rozprawy jest zebranie, analiza i prezentacja jastrzębskiego nazewnictwa z perspektywy diachronicznej przy wykorzystaniu klasyfikacji semantyczno-motywacyjnej, osadzonej w językoznawstwie kulturowym, jak również stworzenie słownika urbanonimów Jastrzębia-Zdroju. Ponadto istotnym założeniem pracy jest przedstawienie specyfiki lokalnej i regionalnej tego śląskiego miasta z naciskiem na dychotomię, występującą między dwoma rodzajami działalności, determinującymi historię Jastrzębia-Zdroju – uzdrowiskiem i przemysłem wydobywczym. Ważne są także odpowiedzi na pytania: czy w przypadku tak młodego miasta, jak Jastrzębie-Zdrój, można mówić o wykształceniu się swoistej, zupełnie nowej warstwy nazewnicznej, czy jednak korzystano z utrwalonych wzorców nominacyjnych, znanych z onimicznej przestrzeni innych miast? W jaki sposób najpierw sanatoryjna, a następnie górnicza rzeczywistość wpłynęła na urbanonimie Jastrzębia-Zdroju? Jaką rolę pełniła ideologia w trakcie formowania się tego modelowego miasta socjalistycznego? Jak nazewnictwo Jastrzębia-Zdroju odzwierciedla charakter regionu i jak wpłynęło na nie pojawienie się przybyszów z różnych części Polski?

Pierwszy rozdział pracy stanowi metodologiczne wprowadzenie do omawianej problematyki. W pierwszej kolejności uściślono terminologię, stosowaną w niniejszej pracy. Następnie przedstawiono przedmiot i historię badań nad nazewnictwem miejskim w Polsce. W części tej zaprezentowano również zastosowaną typologię wyodrębniania klas nazw obiektów miejskich, a także dotychczas stosowane klasyfikacje, służące analizie urbanonimów. Przedstawiono również kategoryzację semantyczno-motywacyjną, którą wykorzystano w badaniu nazw miejskich Jastrzębia-Zdroju. Część tę zamyka podrozdział, dotyczący zasad pisowni urbanonimów, prezentowanych w pracy.

Drugi rozdział dysertacji dotyczy podstawowych informacji na temat miasta, takich jak populacja, powierzchnia, położenie geograficzne i administracyjne, a także obszerna, wbrew powszechnej opinii wielu jastrzębian, historia Jastrzębia-Zdroju. Część tę poświęcono również zapisom nazwy Jastrzębie w dawnych dokumentach, przedstawieniu dociekań etymologicznych, związanych z tym mianem, jak również prezentacji ludowym próbom wyjaśnienia pochodzenia tego urbonimu. Wywód w tej części kończą rozważania normatywne, dotyczące członu Zdrój, występującemu w obecnej formie nazwy miasta.

Trzeci rozdział rozprawy poświęcony został wynikom analizy semantyczno-motywacyjnej jastrzębskiej urbanonimii. Analizie poddano takie typy mian jak: nazwy obiektów komunikacyjnych (ulice, aleje, ronda, przystanki i dworce autobusowe oraz kolejowe), miana obszarów zamieszkałych (osiedli, sołectw, które funkcjonują w Jastrzębiu-Zdroju na takiej samej zasadzie, jak dzielnice, a także propria dawnych ojkonimów), nazwy obszarów niezamieszkałych (zarówno lądowych, takich jak pola, lasy, doliny, wzniesienia i hałdy, jak również wodnych), propria miejsc sztucznie wydzielonych (place, skwery, parki, rodzinne ogródki działkowe i inne obiekty służące rekreacji) i onimy ważnych punktów

w mieście (takich jak kościoły, zbory, pomniki, rzeźby, a także istotne z punktu widzenia historii Jastrzębia-Zdroju obiekty sanatoryjne i kopalnie węgla kamiennego).

W czwartym rozdziale pracy skupiono się przede wszystkim na analizie nazewnictwa miejskiego Jastrzębia-Zdroju z perspektywy kulturowej. W pierwszej kolejności zaprezentowano definicję miasta. Z uwagi na fakt, że Jastrzębie-Zdrój miało być modelowym miastem socjalistycznym, konieczne było również przedstawienie cech takiego rodzaju ośrodka urbanistycznego. Kolejna część poświęcona jest opozycji swój/obcy. Rozważaniom poddano każdy komponent tej dychotomii i odniesiono go do jastrzębskich realiów, wyznaczono także różnicę między tym, co należy rozumieć jako lokalne, regionalne, a co – z perspektywy historii miasta – jako obce. Następnie zaprezentowano nazwy miejskie Jastrzębia-Zdroju przy wykorzystaniu tej opozycji. W kolejnych fragmentach rozdziału skupiono się na dychotomii centrum/periferie. Przed prezentacją analizy jastrzębskiej urbanonimii w ujęciu tej opozycji wskazano, co z perspektywy jastrzębskich realiów należy rozumieć jako centralne, a co jako peryferyjne. Rozdział kończą rozważania nad autorską opozycją uzdrowski/górnicy. Z uwagi na specyficzne dzieje miasta, zarówno działalność uzdrowska, jak i górnicza, rozwijały się bardzo prędko. Istniejące paralelnie instytucje pozostawiły trwałe ślady w nazewnictwie miejskim Jastrzębia-Zdroju, co prezentuje analiza, przeprowadzona z perspektywy tej dychotomii.

Piąty rozdział stanowi słownik poszczególnych typów propriów, istniejących dawniej i współcześnie w Jastrzębiu-Zdroju. Wstęp do tej części pracy stanowi podrozdział, dotyczący założeń i zasad budowy haseł słownikowych. Następnie, w kolejności alfabetycznej, zaprezentowane zostały nazwy ulic, alei, rond, sołectw, osiedli mieszkaniowych, innych miejsc zamieszkałych i obszarów niezamieszkałych, a także propria skwerów i placów w Jastrzębiu-Zdroju. Hasło słownikowe składa się z prezentacji onimu, jego dawnych form i wariantów, lokalizacji denotatu, daty nadania miana obiektu, informacji na temat formy, pochodzenia i motywacji proprium i poświadczenia źródłowe nazwy.

Dysertację kończy podsumowanie wyników badań, wnioski płynące z badań oraz dane statystyczne.

Materiał zebrany na podstawie rozmaitych źródeł, takich jak dawne dokumenty, mapy, księgi adresowe, projekty ustaw i uchwały rady miasta, jak również w wyniku eksploracji terenowej, liczy 1130 mian. Najliczniejszym typem propriów w Jastrzębiu-Zdroju są nazwy obiektów komunikacyjnych. Dużą liczebnością charakteryzują się też propria ważnych punktów w mieście, a także ojkonimy. Biorąc natomiast pod uwagę klasyfikację semantyczno-motywacyjną, najczęściej występującą grupą mian są nazwy lokalizujące motywowane realistycznie. Wiąże się to z dużym odsetkiem onimów przystanków autobusowych i stacji kolejowych. Warto także podkreślić, że niemal co czwarta nazwa pełni funkcję uznaniową lub upamiętniającą. Trzecią co do liczebności klasą propriów są miana charakteryzujące. Pod kątem strukturalnym jastrzębskie urbanonimy zachowują jednolitość. Prawie połowa nazw z wyekscerpowanego materiału to nazwy w postaci rzeczownika w mianowniku. Warto także zwrócić uwagę na dużą liczebność jednoskładnikowych mian w formie przymiotnika i wieloskładnikowych

propriów w postaci rzeczowników w dopełniaczu, co wiąże się z dużym odsetkiem nazw pamiątkowych, występujących w mieście.

Chociaż w pierwszym etapie tworzenia miasta dokonywano uniformizacji nazewnictwa miejskiego, co sugeruje zatarcie związku miasta z regionem, to w ostatnich latach pojawia się tendencja do podkreślania lokalnego i śląskiego charakteru miasta. Na uwagę zasługuje też podtrzymanie prestiżu centrum, co wiąże się z praktyką nadawania uznaniowych i pamiątkowych mian w tym obszarze miasta. Peryferie zaś zawierają dużą liczbę propriów o mniej prestiżowej, głównie charakteryzującej motywacji. Idąc dalej, warto podkreślić próby zachowania uzdrowskiej tradycji w mieście, co przejawia się licznymi onimami, odnoszącymi się do dawnego sanatorium. Mimo to funkcjonuje również obszerna liczba propriów, podkreślających górniczy charakter Jastrzębia-Zdroju, co znajduje odzwierciedlenie przede wszystkim w liczniejszej grupie nazwanych obiektów miejskich, takich jak hałdy czy kopalnie węgla kamiennego.

Wydaje się jednak, że jastrzębskie nazwy w ujęciu semantyczno-motywacyjno-strukturalnym nie różnią się od nazewnictwa większych miast o dłuższej historii. W wielu przypadkach pojawiają się także podobne typy obiektów miejskich. Jastrzębska urbanonimia wprowadza jednak nowe klasy nazw obiektów, takie jak obiekty sanatoryjne, hałdy i kopalnie, które dotąd nie znajdowały się w polu zainteresowań onomastów, zajmujących się nazewnictwem miejskim. Ponadto w jednym ośrodku pojawiają się nazwy, odnoszące się z jednej strony do uzdrowiska, z drugiej zaś – do przemysłu wydobywczego. Coraz częściej powstają także nazwy, odnoszące się nie tylko do lokalnej rzeczywistości, ale także do śląskiej tradycji i kultury. Pozwala to zaobserwować nową modę nazewniczą w mieście, które pierwotnie było miejscem rekreacji, a w następnym etapie swojej historii stanowiło głównie obszar pracy i zamieszkania przybyszów z różnych części Polski. Praca ta stanowi przyczynek do dalszych badań nad kulturą i historią Jastrzębia-Zdroju.

25.09.2023r.

Artur Zięba